

६५ ५८०२
का/२९५

सुलभवैद्यक.

हैं पुस्तक,

बालकृष्ण दिनकर वैद्य, कल्याणकर,

यांनीं केलें,

तें

मुंबईत,

प्रीस पडत
असावें व
दूर व्हावें
ह्यांत
व तसदी
कोणती
हिजे, हें
कोणती
आहेत,
आहे.
ह्यांचा सं

दादाजी यांच्या "निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक
मुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १८९४.

६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदून सर्व हक्क प्रसिद्धकर्त्यानें
स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत १० आणे.

सुलभवैद्यक.

प्रस्तावना.

अलीकडे इंग्रज सरकाराचें राज्य झाल्यापासून, नोकरी संबंधानें व इतर धंद्यांच्या संबंधानें, आई, बाप इत्यादि वडील मनुष्यें ह्यांस आपल्या गांवीं ठेवून, अल्पवयी व तरुण जोडप्यांस (स्त्रीपुरुषांस) परगांवीं (देशीं विदेशीं) राहण्याचा प्रसंग फार येऊं लागला आहे. अशा स्थितींत, जर का जोडप्यापैकीं एखाद्याची प्रकृति अंमळ विघडली, तर अनुभवज्ञान नसल्यामुळें दोघेंही अतिशय घाबरतात. मग घरच्या मंडळीस तारांवर तारा ! घरची मंडळी येऊन पोंचते तों, ह्यांस आरामही पडतो, आणि विनाकारण तार करून वडिलांस श्रम दिले व खर्चाखालीं आलों अशा पश्चात्तापांत पडलेले ते आढळतात. किंवा वडील घाबरतील ह्मणून अथवा विनाकारण खर्च होईल ह्मणून घरीं पत्रही न पाठवितां, आज उद्यां आराम होईल, अशा आशेवर स्वस्थ बसतात आणि एखादा भयंकर प्रसंग येऊन विततो ! मग वडील मनुष्यांचीं बोलणीं निमुटपणें सोसावीं लागतात. इतका प्रकार होण्याचें कारण, प्रकृति विघडत चालली असतां, कोणतीं लक्षणें दृष्टीस पडल्याबरोबर धांवाधांवा करावी आणि कोणतीं लक्षणें दिसत असतां स्वस्थ असावें व काय सुलभ उपचार करावे, याचें ज्ञान नसणें, हें आहे. हें अंशतः तरी दूर व्हावें, ह्मणून मीं हें सुलभवैद्यक नांवाचें पुस्तक केलें आहे.

ह्यांत मोठमोठ्या भयंकर रोगांची चिकित्सा न करितां थोड्याशा काळजीनें व तसदीनें आपल्या आपल्यास कोणते रोग कशा रीतीनें बरे करितां येतील व कोणतीं लक्षणें दृष्टीस पडल्यावर वैद्य व डॉक्टर यांची मदत अवश्य घेतली पाहिजे, हें सांगितलें आहे. आणि वैद्य किंवा डॉक्टर येईपावेतों आरंभीं आपण कोणती सावधगिरी केली पाहिजे व कोणते उपचार घरगुती करितां येण्याजोगे आहेत, ते दाखविले आहेत. साध्यासाध्यविचार प्रत्येक रोगांचा उघड सांगितला आहे. रोगपरीक्षा, विशेष जपण्याची वेळ, आणि सुलभ व अनुभविक उपचार ह्यांचा संग्रह ह्या पुस्तकांत आहे.

वाचतां येणारा मनुष्य जर हें पुस्तक लक्षपूर्वक वाचील आणि ह्यापासून झालेल्या ज्ञानाचा उपयोग करील, तर एकाएकीं त्याजवर भयंकर प्रसंग येणार नाही. निदान त्याच्या पदरीं मूर्खपणा तरी येणार नाही.

आरंभीं अल्प उपचारानेंही मोठमोठाल्या भयंकर रोगांस प्रतिबंध होतो. पण त्याचें ज्ञान पाहिजे ना? तें ह्या पुस्तकांत आढळेल. पुस्तक मात्र सवड करून, लक्षपूर्वक, समग्र एक दोन वेळां वाचावें आणि कुटुंबासही वाचून दाखवावें. वारंवार ह्यांतील एखादें प्रकरण पहाण्याचा क्रम ठेवावा. तर तो आपल्यावर येणारे भयंकर प्रसंग तर टाळील आणि शेजारीपाजारी ह्यांच्यावरही तो करील तर अनेक उपकार करितां येतील. मग सुख, लोकप्रीति आणि लौकिक त्यास कां मिळणार नाही?

रोगपंकार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरः ॥

कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोर्हति ॥ १ ॥

परोपकार जरी वाजूला ठेविला तरी स्वतःच्या प्रकृतीकरितां तरी हें ज्ञान संपादन करावें. मग ह्या ज्ञानाचें सत्फल देणारा परमेश्वर समर्थ आहे. अंशतः जरी ह्या पुस्तकाचा उपयोग लोकांस घडला तर मीं केलेल्या परिश्रमांचें सार्थक झालें असें मी समजेन. असलें एखादें मराठी पुस्तक प्रसिद्ध व्हावें, ही कै० जावजी दादाजी यांची फार इच्छा होती. व ते असतांनाच यास प्रारंभही केला होता. त्याचा पहिला भाग छापून प्रसिद्ध करण्याचा आज योग आला! हरीच्छा! शोधकांनीं यांतील दोष दाखवावे. पुढल्या आवृत्तीच्या वेळेस व पुढल्या भागाच्या वेळेस त्याचा आनंदानें विचार करीन. इतकी ज्ञानांस विनंति करून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

वाळकृष्ण दिनकर वैद्य,
कल्याणकर.

सुलभवैद्यक.

अति महत्वाची सूचना.

रोगनिवारणार्थं अनेक प्रकारचे उपचार करण्याचा सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांत परिपाठ आहे. कोणी परमेश्वरप्रार्थना करितात, कोणी नवस करितात, कोणी दानधर्म करितात व कोणी भूत, मंत्र, तंत्र, अंगारे, तोडगे इत्यादि जाणणाऱ्या लोकांपासून आपले रोग नष्ट होण्याकरितां यत्न करवितात. औषधि उपाय व शस्त्रकर्म हे वैद्यापासून करविणें हे तर मुख्य कर्तव्यच आहे, असें बहुतेक लोक पूर्णपणें समजतात. तथापि, औषधि उपचार सुरू असूनही ज्याच्या त्याच्या समजुतीप्रमाणें ते अनेक तऱ्हेचे यत्न करित असतात.

क्रियेक वैद्य व डॉक्टर अशा लोकांस अगदीं मूर्खांत काढतात. हे उपचार अगदीं निरर्थक आहेत असें त्यांजपुढें प्रतिपादन करितात व त्यांजवर रागावतात. शेवटीं वैद्यास किंवा डॉक्टरास कळू न देतां असले उपचार रोग्याचे घरीं चालू असतात; असा प्रकार हरहमेशा पहाण्यांत येतो. ज्या घरीं रोगी पडलेला आहे, सर्व मनुष्यें चिंताग्रस्त झालेलीं आहेत त्या घरीं त्या वेळेस त्यांच्याशीं हे अन्य उपाय करणें अगदीं निरर्थक आहे असें प्रतिपादन करणें आणि त्यांस ते करण्याविषयीं प्रतिबंध करणें हा वैद्याचा महामूर्खपणा आहे. मग रोग्याच्या घरीं आपलें औषध सुरू असून त्याच्या घरचीं माणसें तेथें अन्य तऱ्हेचे उपाय विनाकारण करितात ह्यावद्दल जे वैद्य संतापत असतील त्यांस काय उपमा द्यावी, हे मला सुचत नाहीं. प्रसंगविशेषीं चांगले वैद्य आपलें औषध सुरू ठेवून रोगनिवारणार्थं कोणत्या गोष्टीविषयीं विशेष जपलें पाहिजे हे त्यांस पूर्णपणें समजावून देऊन ते जे अन्य उपाय करित असतात, त्यास मदत करितात; तसले उपचार करणारा चांगला वस्ताद अमुक आहे, असें त्यांस सांगतात; ते उपचार यथासांग झालेच पाहिजेत झणजे यश हटकून होईल असें सांगून, त्यांची श्रद्धा वाढवितात. त्यांच्या समजुतीप्रमाणें उपचार

करणारा जर कोणी वेळेस जवळपास नसला तर लांबून आणवितात आणि तशी संधि न मिळेल तर आपणच जपजाप्य करणारे व भूत, मंत्र, तंत्रादि जाणणारे आहो, असें त्यांस सांगून, त्यांची श्रद्धा काईम ठेवून, त्यांच्या मनाप्रमाणें कर्म करून यश मिळवितात. मात्र आपल्या औषधोपचारास किंवा पथ्यास व्यत्यय येईल असें कोणतेंही कृत्य करूं देत नाहींत.

हे वैद्य व डॉक्टर आपल्या वैद्यविद्येंत चांगले विद्वान असूनही रोग्याच्या घरीं जे निरर्थक यत्न सुरू असतात त्यांचा उपहास करीत नाहींत व त्यांस उलटी मदतच करितात. ह्यांत फार खोल विचार आहे. मनोवृत्तीशीं आणि शरीरस्वास्थ्याशीं जबरदस्त संबंध आहे. मीं महामृत्युंजयाच्या जपाला ब्राह्मण बसविले आहेत आतां तो मला आरोग्य देईल. असा ज्यास विश्वास आहे, अशा मनुष्यास जपांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें सांगून कांहींएक उपयोग तर होत नाहींच पण उलटा तोटा होतो. त्याचा धीर सुटतो आणि औषधापासून तरी फायदा होईल ह्याचा काय नेम? अशा संशयानें अस्वस्थ अंतःकरण होऊन, रोगी नाउमेद होतो. कोणत्याही रोगांत रोग्याचा धीर सुटणें, मला आतां कोणत्याही उपायानें गुण येणार नाहीं असें वाटूं लागणें, व यशाविषयीं नाउमेद होणें, हें अत्यंत घातक आहे.

चांगला नामांकित वैद्य, भूतवैद्य, किंवा पंचाक्षरी, आला व आपल्यास हटकून वरें करीन, असें ह्मणतो, असें रोग्यानें ऐकल्याबरोबर त्यास जी हुषारी येते, त्या हुषारीनें तो अज्ञात रोगी विछान्यावर उठून बसतो. आणि त्याचें याचें संभाषण झाल्यावर जर उपचार करणाऱ्याच्या भाषणांत धीर येण्याजोगीं भाषणें निघालीं, तर रोग्यास आनंद होऊन त्या आनंदवृत्तीमुळें त्याच दिवसापासून कल पडतो; आणि रोगी बरा होऊं लागतो. असा अनुभव हजारों वेळां आलेला आहे. ज्या वैद्यावर श्रद्धा आहे, त्या वैद्यास बोलावलें असून, तो कांहीं कारणानें येत नाहीं, किंवा त्याच्याच्यानें येवत नाहीं, असें कळल्याबरोबर रोग्याचे हातपाय गळतात. तात्पर्य मनोवृत्तीशीं आणि आरोग्याशीं जर एवढा जबरदस्त संबंध आहे, तर ज्या ज्या उपचारांनीं मला गुण येईल असें रोग्यास वाटत

असेल, असे जप, होम, ईश्वराराधन किंवा मंत्रतंत्रादि उपचार करणें, आवश्यक नाहीं काय? वैद्यानें ईश्वराराधन, मंत्र, तंत्र ह्यांचें महत्व किती आहे, किंवा ह्यांच्यांत निरर्थकता किती आहे, आणि औषधोपचार व पथ्य ह्यांत महत्व किती आहे, ह्याबद्दल नेहमीं साधारण भाषणांत हवें तेवढें पांडित्य करावें, व्याख्यानें देऊन किंवा पुस्तकें काढून लोकांचे समज पालटण्याचा यत्न करावा; परंतु रोगी स्थितींत रोग्याच्या समजाप्रमाणें त्याच्याशीं वागून आपला हेतु सिद्धीस न्यावा. त्यास पूर्णपणें असें वाटलें पाहिजे कीं, आपणांस आरोग्य व्हावें एतदर्थ हा वैद्य अभिमान सोडून पाहिजे तें करणारा आहे. मग बरा झाल्यावर जरी त्यास कळविलें कीं, तुला अंगारा दिला होता तो त्या नामांकित पंचाक्षर्याचा नव्हे. ती माझ्या चुलींतील राख होती. तरी चालेल. पण रोगी स्थितींत त्याचा समज कायम राखून आपला मतलब साधण्याकडेच वैद्यानें नजर दिली पाहिजे. हें उत्तम वैद्याचें कर्तव्य आहे.

आपल्या देशांत नास्तिक लोक फारसे नाहींत हें मोठें सुदैव आहे. व ज्याच्या त्याच्या धर्माप्रमाणें रोगी व त्याच्या घरचीं माणसें जो प्रार्थनेचा किंवा जप, दानधर्मइत्यादिकांचा यत्न करितात त्यास कोणी आडवे येत नाहींत. तथापि भूत, मंत्र, तंत्र व अंगारे, तोडगे इत्यादिकांविषयीं नाक मुरडणारे व उघड उघड त्यांची निंदा करणारे आणि तशा प्रकारचे उपचार करण्यास आड येणारे पुष्कळ गृहस्थ आहेत. असें करण्यास त्यांस विशेष भूषण वाटतें, पण रोग्याची व त्यांच्या घरच्या मनुष्यांची श्रद्धा तसल्या प्रकारावर जोपर्यंत आहे तोपर्यंत वैद्याचें हें आचरण अगदीं चुकीचें आहे. असें मला वाटतें.

भूत, मंत्र, तंत्र, अंगारे व तोडगे इत्यादिकांविषयीं पुष्कळ लोकांचा समज असा झाला आहे कीं, हें सर्व मिथ्या आहे, ह्याजपासून काडीमात्र उपयोग नाहीं; पण हें त्यांचें ह्मणणें व्यर्थ आहे. पुष्कळ वेळां असा अनुभव येतो कीं, डॉक्टर व वैद्य औषधें देऊन थकले आहेत, तथापि तिळमात्र गुण नाहीं, असल्या रोग्याला केवळ असल्याच उपचारानें ह्मणजे भूत, मंत्र, तंत्र, अंगारे, तोडगे, इत्यादि उपचारांनीं फारच लौकर केवळ भूतचेष्टेप्रमाणेंच गुण येऊन, रोगी अ-

गदीं खडखडीत वरे झाल्याचीं शेंकडों उदाहरणें आपल्या देशांत आहेत. असा प्रत्यक्ष अनुभव येत आहे. कोळी, कातकरी, ठाकूर आणि अडाणी शूद्र इत्यादि लोक केवळ ह्याच उपचारांवर अवलंबून रहातात; आणि आपल्या शास्त्रांत हे उपचार करावे असा उल्लेखही आहे. परंतु कित्येक लोक ह्या प्रकारचे उपचार विशेष ज्ञानाच्या घमेंडीने व दुराग्रहानें करीत नाहींत, हें अत्यंत गैर आहे. सर्वच रोगांवर इतर अडाणी लोकांप्रमाणें असलेच उपचार करीत वसणें, हा मात्र शुद्ध वेडेपणा आहे. जसे शस्त्रवैद्याचे रोग निराळे, औषधि वैद्याचे रोग निराळे, तसेच भूतवैद्य किंवा पंचाक्षरी ह्यांचे रोग निराळे. ह्याजवर त्यांचे उपचार करावे. शस्त्रवैद्यक करणारांस औषधांची गरज लागते, ह्यणजे कापल्यावर रक्त बंद करण्यास, किंवा जखमा, व्रण बंद करण्यास, मलमं व औषधें योजावीं लागतात. त्याचप्रमाणें भूतवैद्याचीही प्रसंगविशेषीं गरज लागते. व ह्या त्रिवर्गाचें एकीकरण झाल्यास फारच उत्तम फल प्राप्त होणारें आहे. पुष्कळ वेळां मंत्रतंत्रादिकांनींच गुण आलेले आहेत असे रोग दिग्दर्शनाथ खालीं लिहितों. अशा वेळीं औषधोपचार सुरू असून शिवाय भूत, मंत्रतंत्रादि उपचार करण्यास अगदीं मागें पुढें पाहूं नये. मात्र रोगाविषयीं पथ्यापथ्यविचार त्या उपचारापासून न विघडेल अशी तजवीज राखण्याविषयीं सावध असलें पाहिजे.

एकांत्रें, दुजांत्रें, तिजांत्रें, उचकी, अतिसार, वाळंतिणीची सुटका लौकर न होणें, सर्व प्रकारचे उन्माद रोग, दीर्घ कालांनीं वरे होणारे सर्व रोग आणि काम, क्रोध, शोक, हर्ष, भीति इत्यादि मनोविकारांच्या अतिशयामुळें होणारे सर्व रोग व महामारी सारखी भयंकर सांथ एखाद्या रोगाची गांवांत आली असतां हे उपचार करावे.

ह्यांपासून ते विकार नाहींसे होतात. निदान ते विकार कमी होण्यास हे उपचार कारण होतात. शिवाय आनंद, धैर्य, आश्चर्य, प्रसन्नता आणि चित्तस्वास्थ्य हीं उत्पन्न होतात.

हे उपचार करीत असतां एक गोष्ट पक्की लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, अंगारा, तीर्थ, किंवा कोणताही मंतरलेला पदार्थ रोग्याच्या खाण्यापिण्यांत येऊं देऊं

नये. ज्या लोकांस भूत, मंत्र, तंत्र अंगारे इत्यादिकांचें खरें तत्व समजत नाही असले आडाणी लोक किंवा ढोंगी लोक स्वतःची प्रतिष्ठा वाढावी ह्मणून ह्या तीर्थीत किंवा प्रसादांत अथवा अंगान्यांत अफूसारखे अमली पदार्थ घालून त्यापासून रोग्याची प्रकृति विघडवितात. मादक पदार्थापासून गुंगी आणून भुतानें पछाडलें आहे, असें सांगतात. व आणखी कांहीं द्रव्य उपटून अमुक वेळेस भूत सोडील, असें सांगतात. तितक्या वेळांत त्या पदार्थाचा अंमल उतरत असतो; आणि ह्या ढोंगी व अडाणी लोकांची विनाकारण प्रतिष्ठा वाढते. ह्या लोकांपासून अशा प्रकारानें कित्येक वेळां घात झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. तीर्थप्रसादादिकांत दिलेला पदार्थ अधिकउण्या प्रमाणानें रोग्याच्या पोटांत जातो, व त्यापासून प्रसंगी मरणही येतें. कदाचित् मरण न आलें, तर रोगवृद्धि किंवा दुसरी एखादी भलतीच पिडा झाल्यावांचून रहात नाही. इतक्याकरितां सावध असावें.

मुख्यत्वेकरून मनावर कार्य करणारे हे उपचार आहेत. ह्याजवरून उघड होतें कीं, ज्यांना मुळींच समजत नाही अशा दोन दोन चार चार महिन्यांच्या मुलांना ह्यापासून कांहीं फायदा होणार नाही. मग अंगारे व तायत्या ह्या विशेषेंकरून लहान मुलांच्याच पाठीमागें फार लागलेल्या असतात, त्यांची कांहीं जरूर नाही. ही गोष्ट बहुतांशीं खरी आहे. परंतु कपाळीं लावलेल्या अंगान्यापासून व गळ्यांतील तायत्या पासून अपाय तर कांहीं घडत नाही, ही गोष्ट उघड आहे. मग प्रसंग विशेषीं अंगारे व तायत्या देण्याची जरूर वाटल्यास व घरांतील स्त्रियांचा तसल्या उपचाराविषयीं नाद सुरू असल्यास, ते उपचार करण्याची कधींही हयगय करूं नये. कधीं कधीं ह्यापासून मोठा फायदा होतो. ह्या विषयाचें अधिक स्पष्टीकरण करणें प्रशस्त नाही. कारण त्याचें स्पष्टीकरण झाल्यास त्याचा गुण कमी होतो; ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे; व सत्य आहे. बहुधा मंत्र, तंत्र ज्याचे त्यास फारसे उपयोगी पडत नाहीत, कारण त्यांतलें काय मर्म असतें तें त्यास ठाऊक असतें.

सरते शेवटीं मी इतकें सुचवितों कीं, उपचार करणारा जो मनुष्य तो वैद्य असो, डॉक्टर असो, भूतवैद्य असो किंवा घरगुती एखादा गृहस्थ (असलेंच एखादें लहानसें पुस्तक मनन करून औषध देणारा असो) त्यास त्या कामांत यश मिळविण्याची

मोठी होस असते. तर ह्या सर्वे गृहस्थांनी रोग्याच्या मनोवृत्तीचा कल पाहून औषधोपचार केला पाहिजे. रोगी म्हणतो, मला थंड पाणी पाहिजे, परिचारक ह्मणतो, थेंबभरही नाही देणार. वैद्यानें साफ सांगून ठेवलें आहे कीं, थंड पाण्यास शिवूं देखील देऊं नका. प्रक्षालनास देखील ऊन पाणी! जुंपलें भांडण, गेलें पित्त खवळून, चढलें माथें, व झाला परिणाम वाईट; तर ह्याचा दोष कोणाकडे? रोगीस्थितींत मनुष्य त्रासलेला व अशक्त झालेला जरी असला तरी चिरडखोरपणा व संतापी स्वभाव हा त्याचा नेहमीं वाढण्याचाच संभव असतो. तेव्हां असल्या त्याच्या मनोवृत्तीस ओळखून आपला मुद्दा न जाऊं देतां त्यास औषध देऊन यश मिळविणें हें कर्म करण्यास चातुर्य लागतें. धिम्मेपणा लागतो, शांत स्वभावाचा मनुष्य रोग्याची होईल त्या रीतीनें (वेळेस कल्पित वतावणी करून) समजूत करतो आणि त्याच्या चित्तवृत्तीचा क्षोभ होऊं देत नाही. असला मनुष्य रोग्याच्या सन्निध असण्याची नेहमीं तजविज करण्याचा यत्न करावा. उपचार करणाऱ्या गृहस्थानें सर्वदां आपण शांत आहों, आनंदी आहों, आपली मनोवृत्ति स्थिर आहे असें रोग्यास भासवावें, रोगाची अत्यंत भयंकर अवस्था असली तरी रोग्याचा धीर सुटेल असें भाषण प्रत्यक्ष त्याच्या जवळ सहसा करूं नये. त्यास धीर देणें हें एक मुख्य कर्तव्यच आहे. उपचार करणारानें आपलें बोलणें सौम्य व उघड असें ठेवावें. दुटप्पी भाषणापासून रोगी संशयग्रस्त होतो. परमेश्वर करील तर ह्यांतून बरें होणें कठीण नाही. ह्या-हूनही भयंकर स्थितींतलीं शेंकडों माणसें वटावलीं आहेत असें त्याजपाशीं बोललें पाहिजे. तशीं एक दोन उदाहरणें देखील सांगावीं. खरोखर भयंकरच परिणाम होईल, अशी आपली पक्की खात्री असल्यास रोग्याच्या घरच्या समजदार व मुख्य अगर मोठ्या मनुष्यास एकीकडे सुचवावें. रोग्यावांचून वरिष्ठ मनुष्य जवळ कोणी नसल्यास त्याचा आप्त, किंवा इष्ट मित्र येण्याजोगा असेल त्यास आपणाचा यत्न करवावा. तितकाही अवकाश नसेल आणि हा एकदम मेला तर पैशा-अडक्याचा अगर इतर कामांचा मोठा घोटाळा होईल असें असेल तर तुझ्यास मरूं देत नाही, त्याजविषयीं कांहीं काळजी करावयास नको. इतकेयल चालले

आहेत ते काय सगळेच निर्फळ होतील? परमेश्वर पार पाडील परंतु व्यवस्थापत्र करून ठेवणें काय गैर? मोठे मोठे लोक तर दरवर्षास व्यवस्थापत्र करून ठेवतात. इत्यादि गोष्टी बोलून साधल्यास त्यांचें हृदय काढून घ्यावें. आई, बाप, भाऊ, धनी, यास मनुष्य भित्तो, वैद्यास भीत नाही; ह्याणून तो त्याजपाशीं मनमोकळें बोलतो. त्यांत त्या वेळेस वैद्य त्यास देवासारखा वाटत असतो. ही वजनदारी आपली आपण राखली पाहिजे. इतक्याकरितां थट्टेचें व अयोग्य भाषण कधींही करूं नये. त्यांत रोग्याचा स्वभाव विनोदी असला तर एक वेळ चालेल; पण लागलेंच ही थट्टा असें स्पष्ट झालें पाहिजे. स्त्रियांवरोवर असें भाषण तर कधींच करूं नये, त्यांची मर्यादा राखावी. रोग्याच्या विछान्यावर बसूं नये. सभ्यपणानें असावें. रोगी बरा करणें हेंच आपलें मुख्य कर्तव्य असें समजून असावें. आपल्या देणगीची ओढ कधींच धरूं नये. आपल्या देणगीची काळजी जर रोग्याच्या मागें त्या स्थितींत लागली तर रोग्यापासून लौकर यश मिळण्याचा संभव असतांही विलंब लागतो. रोगच लांबतो. विदागी घेणें रोग्याच्या गरिबीवर अगर श्रीमंतीवर अवलंबून असावी. वैद्याच्या बडेजावीवर अगर श्रीमंतीवर नसावी.

यो रोगी भिषगं सम्यक् रोगशांतौ न पूजयेत् ॥

तस्याजितस्य पुण्यस्य प्राप्नोत्यर्धं भिषग्वरः ॥ १ ॥

भावार्थ—जो रोगी आपला रोग बरा झाला असतां आपल्या सामर्थ्यांनुरूप वैद्याची विदागी करीत नाही त्याच्या पुण्याचा अर्धा भाग परमेश्वर वैद्यास देतो. ह्याप्रमाणें आपल्या शाखांत सांगितलें आहे. त्याजवर विश्वास ठेवून असावें. विदागीकरितां भांडणापर्यंत मजल येऊं देणें हें अत्यंत गैर आहे.

क्वचित् धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः

कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १ ॥

हें कर्म कधीं निष्फल होणारें नाही, कोठें परोपकार घडतो, कोठें मैत्री जडते, कोठें द्रव्यप्राप्ति होते. इत्यादि अनेक फलें देणारें हें चिकित्साकर्म आहे.

गरीवानें स्नेह, कीर्ति, व कल्याण इच्छावें आणि कृतज्ञ रहावें ह्याणजे पुरे. इ-

ल्यादि भाषणें नेहमीं चिकित्सकाच्या मुखांतून निघावीं. परोपकारार्थं हें कर्म जो करील त्यासारखा तर कोणीच गृहस्थ थोर नाही.

ज्या मनुष्यानें रोगपंकार्णवांत बुडणाऱ्या मनुष्यास वाहेर काढलें त्यानें कोणता धर्म केला नाही? तो कोणत्या पूजेस योग्य नाही? अर्थात् सर्व धर्म त्याला घडले व कितीही बहुमानयुक्त त्याची पूजा केली तरी तो त्या पूजेस पात्र आहे. असें योगरत्नग्रंथांत स्पष्ट सांगितलेंच आहे. हें पूर्णपणें लक्षांत असूं द्यावें आणि स्वतः नीतिमान् विचारी, व अंतःकरणशुद्ध असून रोग्यास मदत करण्यास व वरें करण्यास उत्सुक असावें. हें चिकित्सकास अत्यंत हितप्रद आहे.

सुलभवैद्यक.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठांक.	विषय.	पृष्ठांक.
प्रस्तावना	१	औषधयोजना करतेवेळेस विशेषे-	
अतिमहत्वाची सूचना	३	करून ध्यानांत ठेवण्याजोग्या	
प्रकरण १.		गोष्टी	१२
वैद्यकाची मूलतत्वे	१	भाग दुसरा.	
एक मिनिटांत नाडीचे ठोके		प्रकरण १.	
किती बसतात तें प्रमाण ...	१	रोग व प्रकृति ओळखण्याची सा-	
रोग उत्पन्न होण्याची कारणे ...	२	धारण रीति... ..	१४
साधारण मनुष्याची प्रकृति स्वस्थ		नाडी	१५
असण्यास कोणत्या साधनांची		मूत्र	१५
आवश्यकता आहे	५	मल	१५
प्रकरण २.		जिव्हा	१६
औषधयोजना किंवा रोगनिराकर-		शब्द	१६
णाविषयी सूचना	६	स्पर्श	१६
वारंवार उपयोगांत येण्याजोगे औ-		दृष्टि	१६
षधाचे प्रकार	६	आकृति, स्वरूप	१६
प्रकरण ३.		रोगांचे वर्ग	१८
औषधींचा संग्रह आणि त्यांचे		सर्वदेहिकरोग	१८
संरक्षण याविषयी सूचना ...	९	ज्वर (ताप)	१८
संग्रहीं ठेवलेलीं औषधें बिघडलीं		ज्वराविषयी सामान्य विचार ...	१८
असें केव्हां समजावें ...	१०	ज्वराचे भेद	१
औषधी घेण्यासारख्या तयार कर-		प्रकरण २.	
ण्याबद्दल थोडी सूचना ...	११	ज्वरवर्णन	११

विषय.	पृष्ठांक.	विषय.	पृष्ठांक.
ज्वराविषयीं साध्यासाध्यविचार	२५	साध्यासाध्यविचार	४२
ज्वरमुक्तीचें पूर्वरूप व ज्वरमु-		चिकित्सा	४२
क्तीचीं लक्षणें	२६	लोहितांगज्वर किंवा फुलोरा ...	४३
ज्वरचिकित्सा... ..	२७	साध्यासाध्यविचार	४४
सामान्य ज्वरचिकित्सा... ..	२७	चिकित्सा	४४
ज्वरप्रतिबंधक उपचार... ..	२८	जीर्णज्वर किंवा हाड्याताप ...	४४
शामक उपचार	३१	चिकित्सा	४५
मृत्युंजय करण्याची कृति ...	३४	ज्वरावर पथ्यापथ्यविचार ...	४५
ज्वरी मनुष्यास विशेष जपण्याची		अतिसार (हगवण)	४७
वेळ	३४	अतिसाराचीं लक्षणें	४७
ज्वरांत होणारे विकार... ..	३४	साध्यासाध्यविचार	४८
कोष्ठबद्ध	३५	अतिसार बरा होत आल्याची खूण	४८
मूर्च्छा	३५	अतिसारचिकित्सा	४८
अरुचि	३६	जुलाब बंद होण्याचें औषध ...	४९
तृषा	३६	अतिसार लांबला आणि विशेष	
वांति	३६	शक्तिपात झाला नाही तर	
अतिसार	३६	काय करावें	५०
खोकला	३७	कुडेपाक	५१
निद्रानाश	३७	चाटण	५१
गलानि	३८	चूर्ण	५१
		डाग	५२
प्रकरण ३.		अतिसारांत होणारे विकार ...	५२
देवी (मसूरिका.)	३९	अतिसार हें लक्षण आहे असले	
साध्यासाध्यविचार	३९	विकार	५२
चिकित्सा	४०	पथ्यापथ्यविचार	५२
देवी काढणें	४०	संग्रहणी	५३
गंजिण्या	४१	संग्रहणीचें पूर्वरूप	५३
गंजिण्या (गंजिण्या)	४१		

लागतात, इतकेंच नाही; पण प्रत्यक्ष अफु, बचन इत्यादि झाले.
सवयीनें कांहीं इजा न करितां सोसतात. मलशुद्धि साफ
सवयीनें गुण करीनातशीं होतात. औषधयोजना करिते वेळेस
सवयीचा विचार केला पाहिजे.

परमेश्वरानें मनुष्यमात्रास आरोग्यरक्षण कोणत्याप्रकारें राहिले
कशानें विघडेल यांचें साधारण ज्ञान उपजतच दिलेलें आहे. शरीराचा
स्थ्यांत जेव्हां इच्छा उत्पन्न होईल तेव्हां तितकेंच जेवणें, पाणी पिणे
विसर्जन करणें, शौच घेणें इत्यादि क्रिया जर यथास्थित घडूं दिल्याची
उत्पन्न होण्याची बहुधा निमे भीति नाहीशी झाली असें समजावें.
मोड करणें ह्मणजे तद्विरुद्ध वागणें, हें रोगास बोलावून आणण्या सारखें आहे.

वर सांगितलेलीं रोग उत्पन्न होणारीं कारणें न घडूं देणें हें आपल्या स्वा-
धीनचें आहे. परंतु ऋतुविपर्ययानें हवेंत जी अधिक शीतता किंवा उष्णता उत्पन्न
होणार, ती आपणास बाधणारच. तथापि ती बाधण्याच्या पूर्वीही आपणास आ-
पली इच्छा, आरोग्य रक्षण कोणत्याप्रकारें होईल, याची थोडीशी सूचना करि-
तेच. ह्मणजे थंडी वाजल्या बरोबर पांघरूण घेण्याची किंवा शेकण्याची आणि
उष्णता होऊं लागल्या बरोबर गार वाऱ्याची, पाण्याची व अन्य प्रकारें शीतो-
पचार करून घेण्याची इच्छा होते; ती आपण पूर्ण करित गेल्यास त्या शीतोष्ण
हवेपासून होणाऱ्या पीडेस बराच प्रतिबंध होतो तथापि हवेंत पुष्कळच शी-
तोष्ण वाढलें असलें तर तें बाधतेंच आणि मग त्याजवर औषधी उपचारच
केले पाहिजेत.

।च्य।

मन हेंही केव्हां केव्हां रोग उत्पन्न केल्याच्या अभावामु
कामांत तें कंटाळवाणें होईपर्यंत तथापि त्यांची शरीरप्रकृती पाणी इत्यादि.
त्याला संताप होईल असें कांहीं काळून जर मनुष्य संगविवर्यास
रोगच काय पण मरण देखील येऊं राहिल. तपत दाट राही

विष्वेडे झाले आहेत व दुःखद वार्ता एकदम ऐकतांच त्या धक्यानें ज्वराविषयीं साध्यासाहर्त. याजवरून हें एक स्पष्ट कळतें कीं, मनाचें स्वास्थ्य ज्वरमुक्तीचें पूर्वहृत्प्यास कारण आहे. आणि मनःक्षोभ हा रोगोद्भवास कारण

त्तीचीं लक्षणें, चित्तस्वस्थता राखण्याविषयीं जपणें, हें एक आपलें क-ज्वरचिकित्सा सामान्य ज्वर। ज्वरप्रतिबंधकता, घाण हेंही रोगोद्भवाचें कारण आहे. खच्छतेच्या ठिकाणीं शामक उपचं करीत नाहीत. व जेथें मोन्यांची वगैरे घाण पुष्कळ आहे तेथें मृत्युंजय करण हटकून जातात.

तरी मनुष्यागितलेल्या रोगोद्भवाच्या कारणांपासून अगदीं दूर रहाणें प्रपंची मनुष्यास अशक्यच आहे. लष्वी लागल्याबरोबर वसल्या ठिकाणीं लष्वी न करतां मंडळींतून एके बाजूस उठून गेलेंच पाहिजे. त्यामुळें थोडा वेळ तरी वेगनिरोध होतोच व प्रसंगीं आपणास रात्रीच्या रात्री जागून काढाव्या लागतात. तथापि जितकें जपवेळ तितकें जपावें. रात्रीचें जागरण, भोजनास उशीर करणें, किंवा दिवसांतून एकदांच जेवणें, असेच नेहमीं प्रसंग चरितार्थाकरितां कित्येकांस सोसावे लागतात. परंतु ईश्वरानें मनुष्यास असें विलक्षण सामर्थ्य दिलें आहे कीं, तो थोडी थोडी सवय करीत जाईल तर ह्या सर्व गोष्टी त्यास विलकुल दुःख देणार नाहीत. याचप्रमाणें थंडीत काम करणें, उन्हांत काम करणें, थोडे किंवा पुष्कळ मानसिक व शरीरश्रम करणें. ह्या सर्व गोष्टी तो स्वयीनें सुखानें करील. दोन दोन चार चार दिवसांत शौच्यास न जाऊ

साध्यासाध्यविचार	३९
चिकित्सा	४०
वेदी काढणें	४०
मंजिण्या	४१
गंनिक)	४१

प्रकृति न विघडणारीं मनुष्ये असतात, ३ दिवसांतून दोन चार वेळां शौच्यास जाऊन चांगला विचार करीत जावा. पथग्वी कांहीं रोग स्पर्शसंचारी आहेत. संघ्र आपणांस स्पर्श होऊं देऊं नये व सं

झाल्यास प्रक्षालनेकरून निर्मळ होण्याकडे विशेष लक्ष द्यावे ह्याजेशालें. रोगोद्भवाचें हें एक कारणच आहे.

वर सांगितलेल्या रोगोद्भवाच्या कारणांस थोडाबहुत प्रतिबंध घालणें मनुष्याच्या कांहींसें स्वाधीन आहे, परंतु महामारी सारखे साथीनें येणारे रोग टाळणें फार कठीण आहे. किंबहुना अनिवार्य आहे. त्याला व्याजाचा इलाज नाही. सर्व गांवाची स्वच्छता ठेवणें इत्यादि कित्येक कामें त्या रोगाची प्रतिबंधक आहेत, परंतु तीं गांवकऱ्यांच्या एकीचीं किंवा ग्रामाधिपतींचीं आहेत. आपल्या स्वाधीन इतकेंच कीं, अशा साथीच्या वेळीं पूर्वी सांगितलेल्या रोगोद्भवाच्या कारणांकडे विशेष लक्ष देऊन शरीरप्रकृति स्वस्थ ठेवाव्या. साधल्यास जेथें ते रोग नाहीत अशा अन्य ठिकाणीं जावें.

साधारण मनुष्याची प्रकृति स्वस्थ असण्यास खालीं लिहिलेल्या साधनांची आवश्यकता आहे.

समाधान होई इतकें अन्न व पाणी दिवसांतून एकदां तरी मिळालेंच पाहिजे. सामान्य व्यायाम करणारांस दोनदां व अधिक व्यायाम करणारांस तीनदां मिळावें हें चांगलें. मळशुद्धि एकदां किंवा दोनदां, मूत्रविसर्जन ४ पासून ६ वेळ, झोंप १५ घटका. १ वेळ स्नान. आणि वस्त्रप्रावर्णाची स्वच्छता न थके तोपर्यंत व्यायाम. (सांपडेल तेवढी) मोकळी हवा. मैथुन हें अवश्य असलेंच पाहिजे असें नाही. मन अनावरच झालें तर मैथुनविलासी पुरुषांच्या संगतीनें किंवा स्त्रियांच्या संगतीनें मैथुनेच्छा अनावर होते. व विरक्त पुरुषांच्या संगतीनें किंवा स्त्रीच्या अभावामुळे पुरुषांच्या कामेच्छा कमी किंवा नाहीशी होते, तथापि त्यांची शरीररक्षणा इत्यादि उलटी विचारानें चित्ताची शांतता राखून जर मनुष्य संगतीविषयीस बाधिले जाणें तो व्यवयी मनुष्यापेशां अधिक सशक्त राहिल. तपत दाट राही.

योग्य आहार विहार अनुकूल असूनही, चिंता ही खरित शरीर शुष्क करिते आणि ^{उत्साही} हा लौकर पुष्टि देतो.

योग्य ^{रूप} शरविहारानें मनुष्याची प्रकृति स्वस्थ रहाते तथापि तरुण मनुष्यांत्सा ^{क्षणे} धायाम करण्याची सवय बळेंच लावून घ्यावी, व उघड आणि मोकळ्वरा वेंत तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ नित्यनेमानें खेळून आणि कसरत करून शरीरतिबंधका ^{ती} टूट करावी ह्मणजे रोगोत्पादक कारणांचाही त्याजवर फारसा अंमक उपचं नाही.

पुजय करण
री मनुष्यांति

प्रकरण २.

औषधयोजना किंवा रोगनिराकरणाविषयीं सूचना.

बहुतेक रोगांमध्ये शरीराचें स्वास्थ्य पुन्हा ज्या रीतीनें घडेल असल्याच क्रिया उत्पन्न होण्याचा स्वाभाविक कल असतो, ह्मणजे तेव्हां जे उपचार योजावयाचे ते ह्या कलास मदत करतील असेच योजावे. अतिसारासारखे कित्येक रोग तर आपोआप बरे होतात. ज्वरासारखे कित्येक रोग योग्य औषधानें लौकर बरे होतात.

वारंवार उपयोगांत येण्याजोगे औषधाचे प्रकार.

१ द्रवकर—काढा, पाणी, कढण, पेज इ० पातळ औषधें.

२ उपलेपक—गोंद, तेल, साखर, अंड्यांतलें विल, इत्यादि बुळबुळीत औषधें.

चिकित्सा ... तूप, तेल, मलम, वसा व पोटीस इत्यादि त्वचेला मृदुता
... औषधें.
वी काढणें ... -हरभऱ्याची आंब व शंखद्रावासारखीं अत्यंत आंबट औषधें
गंजिण्या ... -घालून मंद करून घ्यावीं. तीव्र औषधें पोटांत घेऊं नये.
गंनिक)

५ अम्लप्रतियोगी—पापडखार, चुना इ० यांच्या योगानें शरीरांतील रसांचा आंबटपणा मोडतो.

६ अश्मरीहर—टांकणखार, द्राव, इ० मूत्रांत रेती किंवा अश्मरी जमण्यास प्रतिबंध करितात तीं.

७ दुर्गंधनाशक—कोळसा, गटारांत टाकण्याची भुकी वगैरे

८ कौथप्रतिबंधक—मीठ, सोमल इत्यादि कुजण्याच्या क्रियेच्या प्रतिबंध करणारीं.

९ मांसनाशक—मोर्चुत, काडीखार, सोमल, चित्रक, इत्यादी

१० विषप्रतियोगी—सोमलवगैरे विषावर तूप दूध, इत्यादि द्यावे. वेलाडोनाचें सत्व अफिणीच्या विषावर वगैरे.

११ स्तंभक—तुरटी, मायफल, हिराकस, वगैरे तुरट औषधें.

१२ चिरगुणकारी—पारा, सोमल, इत्यादिक विघडडेली शरीरांतील रसक्रिया ताळ्यावर आणणारीं औषधें.

१३ नस्य—तपकीर, नाकांत ओढण्याचें औषध, चुना व नवसागराचे मिश्रणाचा वास, कित्येक पाल्यांचा रस, नाकशिकणी.

१४ लालास्रावी—सुंठ, मिरे, पिंपळी, अकलकरा इत्यादि तिखट औषधें.

१५ वामक—मोर्चुत, कळक, मीठ, तंबाखु इ० ओकारी करविणारीं.

१६ कफघ्न—बहुतेक वामक औषधें व मदकारी औषधें कफघ्न असतात—कफ बाहेर काढण्यास मदत करितात. मुळ्याच्या पाल्याचा रस.

१७ स्वेदक—सोन्या सारखीं मूत्रल औषधें अल्प प्रमाणानें दिलीं ह्मणजे स्वेदक (घाम काढणारीं) होतात.

१८ मूत्रल—सोरा, पाषाणभेद, कांकडीचें पाणी, दूधपाणी इत्यादि.

१९ रेचक—बाह्याचा गीर, काळीद्राक्षें, एरंडेल इत्यादी वाट्टे ह्मणजे जमाल गोटा, पांढऱ्या चांप्याचा चीक, रेवाचिनी इत्यादी तपत दाट राही

२० ऋतूत्पादक—लोह, माक्षीक, बोळ, इत्यादि स्त्रियांचा रजःस्राव अकाली नष्ट झाल्यास पुन्हा उत्पन्न करणारी औषधे.

२१ लोत्रिपुत्र—मोहऱ्या, चित्रकाची मुळी, वायवर्ण्याची साल इत्यादिक व क्षणे प्राजागीं त्वचेचा दाह करणारी किंवा फोड पुरळ आणणारी औषधे.

२२ अजक—किराईत, कुळमकाचरी, गुळवेल इत्यादि व लवंग, दालचिउपचं यादि औषधे यांची क्रिया हळू पकाशयावर घडून क्षुधा, ज्ञानतंतुजय करण आणि पाचनशक्ति ह्यांस उत्तेजित करतात. (सोमल, पारा, मनुष्या, कवाचिनी इत्यादि विशेष उत्तेजकें आहेत) यांतील बहुतेक औषधे बलवर्धक असतात.

२३ मादक—अफू, माजूम, धोत्रा, इत्यादि अंमल आणणारी औषधे.

२४ अंगग्रहनाशक—हिंग, कस्तूरी, इत्यादि वाम पेटगे कमी करणारी.

२५ शामक—वाळा, धणे, फिन्यासिटीन.

२६ शीतकर—बर्फासारखी शरिराची उष्णता कमी करणारी थंड औषधे.

२७ कृमिघ्न—वावडिंग, कुहिलीचे केस, डालिव मुळाची साल इ० कृमि पडणारी औषधे.

२८ विषमघ्न—सोमल, अफू, कापूर, तुरटी, क्निनैन इ० औषधे नियमित वेळेनें जे रोग उद्भवतात त्यांच्या मधल्या शांतिकालांत दिलीं असतां वेगास प्रतिबंध करितात किंवा लांबवितात.

२९ विशिष्टगुणकारी—बटाटे, लिंबाचा रस इ० रक्तविकार नाहींसा करणारी औषधे. पारा, उपदंश इ० रोगविशेषीं विशेष गुण देणारीं.

३० बलवर्धक औषधे—कवचबीज, सफेदमुसळी, पंजाबी सालममिखी, वा काढतकरून निरनिराळ्या प्रकारच्या रोगांत नेहमीं रोगनिराकरणाकरितां गंजिण्या ... घालून घेत्यात.
(गंजिण्या ... घालून घेत्यात.)

प्रकरण ३.

औषधींचा संग्रह आणि त्यांचें संरक्षण याविषयी सूचना.

आपल्या देशांत पूर्वापार एक चाल चालत आली आहे, जिथे लक्ष दिलें ह्मणजे पूर्वीचे लोक ह्याविषयी कितती काळजी बाळगीत होते ते त्या पजेळ. अगदीं गरीब मुलींची आई ही मुलगी सासरी जाऊ लागली ह्मणजे त्या जला एक झोळणा शिऊन देत असते; त्यांत सुंठेचें कुडें, ओव्याची लहान लहान चुंडी, काजळाची डवी, सुपारी, लवंग, जायफळ, वगैरे कित्येक त्यांची चि सतात. कारण भिडेनें हिच्याच्यानें सासरीं कोणापाशीं मागवणाऱ्यांही. आणि अल्प स्वल्प व्यथा विनाकारण सोसावी लागेल. वयोवृद्ध गृहस्थांच्या बटव्यांत, तर वेहडेदळ, कुचल्याची बी, इत्यादि औषधें असतात. प्रसूत झालेल्या स्त्रियांच्या झोळण्यांत, वर सांगितलेलीं बहुतेक औषधें असून, सांब- रशिग, अफू, अतिविष, अकलकरा, हिरडा, वगैरे औषधें असतात. आणि घर ह्मणून राखलेलीं तर घरच्या मालकाजवळ पुष्कळच औषधें ह्मणजे का- जच्याचें खोड, कर्तुलीचा कांदा, एक दोन मलमें, डुकराचें, किंवा सुसरीचें व- गैरे तेल, आणि शिवाय वैद्यापासून घेतलेल्या (रसशिंदूर, हेमगर्भ, वगैरे) कांहीं मात्रा. ह्यांचा संग्रह असतो, पण दिवसानुदिवस ही प्रवृत्ति मोडत चालली. उठ पळ जा डाक्टरकडे किंवा वैद्याकडे ! या योगानें घरगुती औ- षधांची माहिती नाहीशी झाली व ह्याचा परिणाम विशेषतः नव्या संततीस जेव्हां वडिलांपासून दूर रहाण्याचा प्रसंग येतो व वैद्याचें किंवा डॉ- क्टरचें सांनिध्य नसतें, तेव्हां फारच दुःखद भोगावा लागतो. याकरितां हा आपला वडिलोपार्जित चालत आलेला मार्ग सोडूं नये. व प्रत्येक कु- टुंबानें व मनुष्यानें निदान आपआपल्या प्रकृतीस नेहमीं त्यास बदि लक्षें जवळ बाळगावीं हें अगदीं योग्य आहे. तपत दाट राही

औषधें मिळण्याविषयी व जपून ठेविण्याविषयी फारच काळजी ठेविली पाहिजे. ज्या जासात ज्या वनस्पती पूर्णदशेस येत असतील त्या त्याच ऋतूत मिळवाव्या. धुवून पुसून वाळवून ठेवाव्या. जीं औषधें विकत मिळण्याजोगीं तसा तीं जितकीं उत्तम मिळतील तेवढीं मिळवावीं. थोडक्याशा किमतीकरिता नफ्याकडे लक्ष दिलें तर औषधापासून होणारा खरा फायदा आपणासंबंधक नाही. वक्तशीर काम करणारीं खात्रीचीं उत्तम औषधें जवळ वाळवून उपच तीं प्रसंगीं किमतीपेक्षां पुष्कळ पटीनें ज्यास्ती फायदा करितात. युंजय करणुप्या औषधें ठेवण्यास फार उत्तम. बेले, डऊ, ह्यांत जिन्नस खरी मनुष्या तसा कुपीतून होत नाही. फक्त बूचमात्र चांगला घट्ट बसवीत जावा. आणि वारंवार गरज न लागणाऱ्या कुप्यांच्या तोंडास लाखेनेच पक्कें बंद करावें." औषधें न बदलण्याविषयीं फारच सावधगिरी ठेवावी. ह्या कामाच्या हयगयीनें प्राणांताचेही प्रसंग येतात. कुपीत औषध ठेवले कीं तिजवर नांवाची चिठी चिकटवीत जावी. जाड जाड मुळ्यांसच चिठी चिकटवल्यास चालेल. क्षारौषधीस सर्द हवा न लागूं देण्याविषयीं जपावें. काढे, आंगरस, चटण्या (कल्क) वगैरेंस, शिळ्या न होऊं देण्याविषयीं जपावें. कारण त्या लवकर (नासूं) कुजूं लागतात. गोड औषधांस मुंग्यांविषयीं जपावें. तेल, तूप, अर्क, इत्यादि पातळ औषधी उघड्या असतां फार जपावें. कारण पालीसारखा एखादा प्राणी आंत पडला तर औषध संपेपर्यंत समजण्यांत येणार नाही. सुवासिक औषधांचें बूच कार्यापुरतेंच उघडावें आणि आंत्रट पदार्थ निकल्हईच्या भांड्यांत ठेविण्याविषयीं जपावें. विषारी व अमली औषधें इतर औषधांतून निराळीं व बंदोबस्तांत ठेवण्याविषयीं फारच जपावें.

संग्रहीं ठेविलेलीं औषधें बिघडलीं असें केव्हां समजावें त्याविषयीं ज्ञान होऊं लागलें ह्मणजे, तूप खवट होऊं लागलें ह्मणजे, शुष्क कांजिण्या ... शाल्या ह्मणजे, आंगरस काढे आंबूं लागले ह्मणजे, सुवासिक गंनिक

औषधींचा वास गेला ह्मणजे, ज्या पदार्थाची जी रुचि, ह्मणजे तिखट, कडू, खारट इत्यादि, ती नष्ट झाली ह्मणजे, आणि जीं ओलीं असून वापरावयाचीं तीं सुकलीं ह्मणजे व चुलीवर तयार होणारीं जितकीं औषधे तैलाचीं बहुधा आंच जास्ती झाली ह्मणजे विघडलीं किंवा हीनवीर्य झालीं असें रसज्ञांनीं.

औषधि घेण्यासारख्या तयार करण्यावद्दल थोडी नाना.

काढा, चूर्ण वगैरे तयार करण्यास जीं औषधे घ्यावयाचीं तीं निवडून घ्याव्यात. केर-कचरा काढून टाकून घ्यावीं. चूर्णांतील जाड जाड व कठीण कठीण औषधे अगोदर कुटावीं, मग साधारण औषधे कुटून बारीक वस्त्रानें वस्त्रानें गाळल्यानंतर चूर्ण सारखें खालींवर कालवावें किंवा सुकेंच खालीं घालून खलावें. चूर्णांत क्षार वगैरे असल्यास सर्व औषधांचें चूर्ण तयार झाल्यावर त्यांत बारीक करून मिश्र करावें. चित्रकासारख्या रांठ औषधांचा काढा करणें तर आवडधोवड ठेंचून बरेंच वेळ उकळून करावा. पित्तपापड्यासारखीं हलकीं औषधे आघणाच्या पाण्यांत अंमळ झांकण घालून चहा सारखीं उकळलीं ह्मणजे पुरे—एक्याच काढ्यांत कठीण व हलकीं औषधे असल्यास, कठीण औषधे अगोदर खूप उकळून मग त्यांत हलकीं औषधे घालून थोडींशीं उकळालीं—बरोबरच हलकीं औषधे घातलीं तर घातलीं आणि न घातलीं सारखींच. त्यांचा सर्व गुण फार उकळल्यानें वाफेच्या रूपें उडून जातो. शिजवून तयार करण्याचीं तेलें तयार झाल्याची खूप अशी कीं, तयार झाल्याबरोबर त्यांत पाण्याचा ठिपका टाकतांच तडतड होतें आणि तूप तयार झाल्याबरोबर त्यांत पाण्याचा ठिपका टाकतांच कडकडूं लागतें. असें जोपर्यंत झालें नाहीं तोपर्यंत तें कच्चे आहे असें समजावें. साखरेचा पाक पक्का होत आला ह्मणजे त्या भांड्यांत बुडबुडे मोठाले येऊं लागतात. दुसरी परीक्षा अशी—दवळतां दवळतां एखादा ठिपका बाहेर पानावर टाकून त्यास बोट लावून वर उचलावें, तार येऊं लागली ह्मणजे पाक झाला; तो मधे इतपत दाट राही

घड्या करणें असल्यास पाक दोन तारा येईपर्यंत आटवावा. एखाद्या औष-
धाच्या गोळ्या असल्यास सांगितलेल्या रसांत किंवा काढ्यांत सर्व औ-
षधें खळून घट्ट गोळा झाला ह्मणजे त्याच्या प्रमाणाप्रमाणें गोळ्या क-
राव्या वरती वाळवाव्या. जरूर असल्यास चांगल्या सुकत आल्यावर
खडखड होण्याकरितां थोडासा उन्हाचा चटका द्यावा. असल्या गोळ्या
हिवाळ्यांत वाळवाव्या, आंगास लावण्याचे लेप बहुतेक
कोमट उपचारां आंगास लावीत जावे. कपाळावर घड्या वगैरे ठेवण्याच्या अस-
ल्युजय करणें आंगाच्या उष्णतेनें कोमट झाल्या नाहींत तोंच बदलीत जाव्या.
आरी मनुष्यां वारंवार ऊन ऊन शोकत शोकत बांधीत जावें, तें आंगावर थंड
होऊं देऊं नये. घड्या थंडाई आणण्याकरितां आणि पोटीस बहुतकरून उब-
वण्याकरितां असतें.

औषधयोजना करिते वेळेस विशेषेंकरून ध्यानांत ठेव- ण्याच्या गोष्टी.

१ योजना करितेवेळेस निरनिराळे किती रोग एक्या ठिकाणी आहेत आणि
त्यांस एकमेकांस विरुद्ध उपचार केले पाहिजेत कीं काय ? जर तसें असेल तर
प्रधान रोग कोणचा आहे आणि आधीं कोणता विकार शमविला पाहिजे हें
मनांत आणून औषध योजावें. रोग कोणत्या पायिरीपर्यंत येऊन पोचला आहे.
तो परंपरागत चाढू आहे कीं काय ? रोगी ज्या जागेंत असेल तेथील हवा कशी
आहे, ह्याचाही विचार करावा. तसेंच रोग्याची मूलप्रकृति वात, पित्त, कफ
वगैरेपैकीं कोणती आहे, हें ओळखून औषध योजावें.

२ औषध तरुणांस जास्ती सोसतें. उतारवयांत कमी, आणि मुलांस तर फारच
मुलांस अफूसारखीं अमली औषधें व जेपाळासारखीं तीव्र रेचकें सहसा
नयेत.

३ पुरुषापेक्षां वायकास औषध कमी द्यावें. गरोदर अवस्थेंत फारच विचार केला पाहिजे. व त्या वेळेस तीव्र रेचक किंवा वामक हें योजूं नये. हीं औषधें लौकर घातक होतात.

४ कावाडकष्ट करणाऱ्यांस व सुदृढ मनुष्यांस मेहनत न करणें अन्न खाणाऱ्यापेक्षां औषध अधिक द्यावें लागतें. परंतु नित्यरोगी ह्यां पेश्यां त्यांस गुण लौकर येतो.

५ अंमल वगैरे करणारांस तसलींच ह्मणजे अमलीच औषधें देणें लागल्यास त्यांच्या सवयीचा विचार करून अधिक प्रमाण योजूं नये.

६ सतत औषधें चालू ठेवलीं तर रेचक, अवष्टंभक औषधें लागू होतात. सोमल, पारा इत्यादि औषधें सतत थोडीं थोडीं जरी दिलीं तर त्यांचा परिणाम एकदम मोठें प्रमाण घेतल्याप्रमाणें भयंकर होतो. तर अशीं औषधें चालू ठेवणें जरूरच असलें तर मध्यें आठ आठ दिवस खाडा करित जावें व औषधसंचय झाला असेल तो पडण्याकरितां जरूर वाटल्यास मृदु रेचक द्यावें.

७ कित्येक विशेष प्रकृतीचीं मनुष्यें अशीं आढळतात कीं विन्याचा थोडासा स्पर्श झाला तरी तो त्यांच्या सर्वांगावर उभारतो. पाऱ्याच्या अल्प प्रमाणानेंच त्यांचें अतिशय तोंड येतें आणि जितकी अफू भक्षिल्यानें दुसऱ्यास झोंपही येणार नाही तितक्याच प्रमाणानें हीं बेसावध पडतात. असल्या मनुष्यांस असा अधिक औषधि गुण झाल्यास धीर द्यावा आणि तें औषध बंद करून त्याचे उतारे करावे.

८ प्रौढ मनुष्यास जें औषध तोळाभर द्यावयाचें तें एक वर्षाच्या मुलास एक मासाभर, दोन वर्षांच्यास १॥ मासा, चार वर्षांच्यास २ मासे, सात वर्षांच्या मुलास ३ ३/४ पासून ४ मासे, चौदा वर्षांच्या मुलास अर्धा तोळा. वीस वर्षांच्या मुलास १॥० तोळापर्यंत व एकवीसपासून ५० वर्षांच्या वयापर्यंत १ तोळा व यापुढें उतरतें प्रमाण योजावें.

भाग दुसरा.

प्रकरण १.

ह्या लक्षणां रोगांत रोग कसे ओळखावे, त्यांजवर उपचार काय करावे आणि त्यांचा तसा रोगासाध्यविचार हे विषय आहेत.

रोग व प्रकृति ओळखण्याची साधारण रीति.

स्वतः दृष्टीने पहावें, त्याच्या आंगाला व दुखत्या भागाला स्पर्श पूर्वक पहावें आणि त्यास त्याच्या रोगाची हकीकत विचारावी. त्यास दिवस किती झाले, आरंभ कोणत्या प्रकारें झाला, हल्लीं लक्षणें काय होतात व त्यास विशेष सवय कांहीं आहे काय, व कित्येक रोगांत त्याच्या पिढींत तसले रोग कोणास झाले होते कीं काय, ह्याची चौकशी करावी लागते. इतक्या गोष्टींवरून वरेंच स्थूलमान ध्यानांत येतें. नंतर पडताळा पाहण्याकरितां खालीं लिहिलेल्या परीक्षासाधनांनीं त्याचा विचार करावा.

नाडी, मूत्र, मल, जिव्हा, शब्द, स्पर्श, दृष्टि, आकृति, ह्या आपल्या वैद्यकपद्धतींत आठ प्रकारच्या परीक्षा आहेत.

ह्या आठही परीक्षा प्रत्येक रोगांत कराव्या लागतात असें नाहीं. कोणत्या परीक्षेवरून काय विशेष समजतें तें येणें प्रमाणें.

ह्या प्रत्येक परीक्षेवरून रोग्याचें परिपूर्ण ज्ञान पूर्ण परीक्षकास होतें. याची सीमा झटली झणजे नाडीवरून रोगी काय काय जेवला तें देखील समजतें, असा पुष्कळ लोकांचा मिथ्या समज आहे. नाडीपरीक्षा तर जुनाट ग्रंथांत मुळींच नाहीं. अर्वाचीन ग्रंथांत थोडी थोडी आहे; तथापि इतकी अतिशयोक्ति कोठेंच नाहीं. या ग्रंथांत सांगितलेल्या सर्व परीक्षा यथार्थित करणें, त्याचें सखमिथ्यादि पूर्ण ज्ञान करून घेणें यास गुरू पाहिजे, व तो इतका कठीण व उच्चिष्ठ विषय आहे कीं, त्याचा संग्रह ह्या सुलभ वैद्यक ग्रंथांत करणें योग्य वाटत नाहीं. ग्रंथ नयेत.

परीक्षा सहज समजणाऱ्या आहेत त्यांचीं लक्षणां मात्र येथें सांगितलीं आहेत.

नाडी—स्वास्थ्यान्त नाडी कशी असते ह्याचें प्रमाण पूर्वी सांगितलेंच आहे. संध्याकाळच्यापेक्षा सकाळीं नाडीची गति कांहींतरी जास्त उ आतां त्यांत केव्हां केव्हां कसा कसा बदल होतो तें सांगतों. व्यायाम केव्हा रोबर, उभें राहिल्यावर, संतापानें किंवा हर कोणत्याही कारणानें शरीरांत उ अधिक झाली असतां, जेवल्यानंतर, मद्यमांसादिभक्षणानें तत्काल नेह ही गति वाढते—चपल होते. पित्तप्रकोपाची नाडी चपल असते. झोंपेंत त्या स्वस्थ विश्रांति घेत असतां मनास उदासपणा किंवा ग्लानि झाली असतां ने हर कोणत्याही कारणानें शैत्य झालें असतां नाडीची गति मंद होते. ना पहातां स्वानुभवानें वरेंच ज्ञान वाढतें. सशक्त व ज्याच्या आंगा पुष्कळ आहे त्याची नाडी टणक असते व अशक्ताची मृदु हणजे दावली असतां जरा दबते.

मूत्र—प्रकृतींत थोडा बहुत बदल झाला कीं, लव्हीचें मान बदलतें, तिचा स्वाभाविक रंग फिकट गोमूत्राप्रमाणें असावा, ती शैत्यानें पाण्याच्या रंगाची व वारंवार आणि पुष्कळ होऊं लागते. उष्णतेनें तांबडी व थोडी थोडी होऊन वेळेस तिडीकही लागते. अग्निमांद्यानें किंवा अजीर्णानें गढूळ व भुई-वर पांढरा डाग पडणारी लव्ही होत असते. प्रत्यक्ष मूत्रपिंडाचे जे रोग आहेत त्यांजविषयीं विचार त्या त्या रोगांत होतील. हल्लीं सांगितलेलीं लक्षणें सार्वदेहिक विकारांत असतात.

मल—पित्तानें पिवळा, हिरवा व पातळ, आणि वायूनें खड्यासारखा, अजीर्णानें भसरी व आमयुक्त रेचवत् व दुर्गंधयुक्त. थंडीचे रेच पांढरे, पित्ताचे हिरवे पिवळे, ज्वरांत रेच होऊं लागल्यास पिवळे व तांबूस. हीं लक्षणें सार्वदेहिक विकारांचीं आहेत. पक्काशयाच्या व आंतड्यांतील विकारांमुळें जीं लक्षणें होतात तीं त्या त्या विकारांत वर्णिलीं जातील. किरमानेंही मुलांस पांढरे जुलाब होतात.

जिव्हा—ही आंतड्याची व पक्काशयाच्या आंतील भागाची स्थिति दाखविते. ही पांढऱ्या मलानें लिप्त असल्यास आंतडींही मळानें लिप्त असतात. हिला तिखट झोपे व लाल असून वारीक वारीक फोड व भेगा पडूं लागल्यास आंतड्यांतही तसेंच झालें आहे असें समजावें. प्रत्यक्ष जिव्हेच्या रोगाचें ज्वर निराळें होईल.

बंधवो—कफानें स्वर मोठा घरघरयुक्त असतो, पित्तविकारानें खणखणीत स्पष्ट होतो. वातविकारानें शब्दाची स्थिति अनियमित होते. व उजय करणें तडत्व येतें.

परी मनुष्या—आरोग्यावस्थेंत मनुष्याचें अंग जितकें उष्ण असतें त्यापेक्षां ज्वरांत फार अधिक तप्तता होते. अशी तप्तता झाली असून अंग ओलसर लागूं लागलें तर ज्वर लौकरच निघणार आहे असें समजावें. कित्येक ज्वर होण्याच्या पूर्वी हात पाय फार गार होतात आणि नंतर मस्तक ऊन होऊं लागतें. हात पाय ऊन झाले ह्मणजे घाम येण्याचीं औषधें देण्यास योग्य तव्यत आहे असें समजावें.

दृष्टि—पित्तप्रकोपानें उजेडाकडे पाहण्याचा त्रास येतो. वेड्याची दृष्टि स्थिर रहात नाही. चपल असते. एकसारखीच नजर दोन दोन चार चार घटका लागून रहाणें हें भयंकर विकाराचें चिन्ह आहे. डोळे अतिशय पिंवल्ले होणें हें कामला (कावेळ) झाल्याचें लक्षण आहे. डोळ्यांची उघडझांप बंद होऊन डोळे मिटून धरणें हें झोपेचें, व मूच्छेंचें, व गुंगी आणणाऱ्या अंमलाचें लक्षण आहे. स्थिर दृष्टि नसणें हें अंमलाचें व वायूचें लक्षण आहे.

आकृति स्वरूप—वातप्रकोपानें रोग्याचें अंग रखरखीत होतें, बुद्धीची स्थिरता रहात नाही. स्मृति नष्ट होत असते. शीतोपचाराची तिरस्कृति असते. पित्तप्रकोपी रोगी संतप्त लौकर होतो, शीतोपचाराची आवड होते.

उजेडाकडे पहाण्याचा त्रास. बुद्धिवान्, मानी, सत्यप्रतिज्ञ असतो. कफ-प्रकोपांत थंडवृत्ति, भूक, तहान, शोक, ऊन, इत्यादिकांफ रोग्यास फारसा त्रास होत नाही. हीं त्रिदोषप्रकोपाचीं लक्षणें प्राचीन सांगितलेलीं आहेत पण हीं अगदीं स्थूल लक्षणें आहेत.

वर सांगितलेल्या सर्व परीक्षा आहेत. तथापि रोग्यास किंवा ह्या प्राजवळच्या मनुष्यास त्याच्या प्रकृतीसंबंधी हकीकत विचारून घेऊन व त्या सांगितलेल्या परीक्षेशीं तिचा कितपत मेळ वसतो हें पाहून (औषधोपचार चिकित्सा करावी लागते. एखादे वेळेस रोगी अंगाचा अत्यंत दाह लक्षांत आणितो आणि अंग तर थंड असतें व मूत्र मुळींच होत नाही किंवा व पुष्कळ होत असतें तेव्हां निराळीच चिकित्सा करावी लागते.

रोग अगणित आहेत. त्यांपैकीं कित्येक तर आरोग्यविधायकशक्तीनेंच आपोआप बरे होतात; कित्येकांस बरे करण्याकरितां फारच यत्न करावा लागतो; आणि कित्येक तर अद्भुतही असाध्यच आहेत. सुखसाध्य रोगी योग्य उपचार न झाल्यास कष्टसाध्य होतात आणि कष्टसाध्य असले तर असाध्य होतात. याकरितां वेळेवर योग्य उपचार करण्याविषयीं जपावें. एकांतएक असे अनेक रोग एकाच मनुष्यास झाले असतां त्यांत मुख्य रोग कोणता आहे, लौकर शक्तिपात किंवा घातक परिणाम कोणत्या रोगापासून होणार आहे, व रोग्याला फार क्लेशकारक पीडा कोणत्या रोगापासून होत आहे, याचा विचार करून अगोदर घातक रोगाचें निवारण करण्यास झटवें. नंतर अत्यंत क्लेशकारक पीडा दूर कराव्या; मग युक्तियुक्तीनें सर्व रोग निर्मूल करावे व रोग्याला चांगली शक्ति येईल अशी तजवीज करावी.

ह्या पुस्तकांत बहुधा सुखसाध्य रोगी रोगमुक्त करण्याचे उपचार आहेत. हेच उपचार कष्टसाध्य रोग्यांसही चांगला वैद्य येऊन उपचार सुरू करी तो पावेतो करावे. ह्मणजे ते सहसा असाध्य स्थितीत जाणार नाहींत. कष्टसाध्य

अशीं रोग्याचीं लक्षणे दिसूं लागलीं कीं वैद्याला लौकरच आणविण्याची तज-
वीज करावी.

रोगांचे वर्ग.

रोगांचे दोन केले असतां चिकित्सकांस घोंटाळ्यात पडावें लागत नाहीं.
ते असे अर्धहिला, सार्वदेहिक रोग. जसें—ताप, महामारी, देवी, गोवर, वगैरे.
दुसरा उपनिच रोग. जसें—उदरांतील रोग, हृदयांतील रोग.

सार्वदेहिक रोग.

बहुतकरून रक्ताच्या स्थितीचा पालट झाल्यानें होतात. ह्यांचे
प्रकार खालीं लिहितों.

ज्वर (ताप).

आपल्या ग्रंथांत ज्वरास इतर रोगापेक्षां मोठा रोग मानलें आहे. व तो
खरोखरच तसा आहे. हा उत्पन्न होण्याचीं अनेक कारणें आहेत, तीं येणेंप्रमाणें:—
अतिशैत्य सेवन, अति उष्णता (शोक, ऊन व उष्ण हवा) इत्यादिकांचें से-
वन, फार श्रम, एखादें मोठेंसं गळें किंवा दुसरी कांहीं शारीरिक पीडा होत
असतांही हा येतो; देवी, गोवर, इत्यादि विकार उद्भवण्याच्या पूर्वीं तीन
चार दिवस मोठा तीव्र ज्वर येतो. अशीं अनेक कारणें आहेत.

ज्वराविषयीं सामान्य विचार.

ताप आला ह्याजें सर्व अंग तप्त (कढत) होतें. हातांपायांची आग होते,
तोंड विरस होतें, बहुधा कोरड पडते, मूत्र अल्प होतें, कोष्ठ बद्ध होतो, श्वांस
चांगली येत नाहीं, कपाल चढतें, कडक ताप असला तर, रोगी बरळतो,
कित्येक तापांत पडसें असतें. आणि स्वास्थ्यापेक्षां नाडीची गति जलद होते.
कोणत्याही कारणापासून ताप आला असला तरी बहुधा हीं लक्षणे असतातच.
सामान्य ज्वरांत योग्य चिकित्सा झाली तर १० दिवसांच्या आंत ज्वराच्या

लक्षणांचा उपशम होऊन रोगी बरा होतो. (किंवा होऊं लागतो.) ज्वराचे भेद शास्त्रकारांनीं पुष्कळच केले आहेत. वात, पित्त, कफ, व ह्मणून दोषांपासून तीन. ह्या दोन दोषांच्या मिश्रणापासून तीन, व शिवाय १३ प्रभे संनिपात (कडक ताप). इतके भेद असून शिवाय आणखीही विषमज्वर ह्मणून सतत ज्वर, संतत, सामान्य हिंवताप, एकांत्राड, तिजांत्रें, वगैरे प्रकार; हिंवा, मांसगतज्वर रक्तगतज्वर इत्यादिक प्रकार व जीर्णज्वरादि प्रकार असे त्या फळच भेद केले आहेत. त्या भेदांपासून, सामान्य चिकित्सक (वैद्य) हे ह्मणून मात्र पडतो, वैद्यास हा कोणता ज्वर ह्मणून विचारिलें तर निश्चयाचे त्याची चि मुकच नांव असें देववत नाही. कारण पूर्ण लक्षणें कोणाचीच नसे त्याची संदिग्ध उत्तर (शीत पित्त) असें द्यावें लागतें. कदाचित् अधिक लक्षणें ज्याची असतील त्याचें नांव ठेवितात. व उपचारही काढ्याची याद वगैरे सर्व दोष हरून करितात. पण एकंदरीत हा मोठा घोंटाळा आहे. माधवनिदान ह्या नांवाचा आपल्यांत फार चांगला ग्रंथ आहे त्यांत सविस्तर ज्वरवर्णन आहे. ज्यांची इच्छा अधिक ज्ञान करून घेण्याची असेल त्यांनीं तें पहावें.

ज्वराचे भेद.

इंग्लिश वैद्यांनीं हा घोंटाळा बराच कमी केला आहे. त्यांनीं वातपित्तादि द्विदोष आणि त्रिदोष व संनिपाताचे तेरा प्रकार हे सर्व काढून टाकिले आणि मुख्य चार प्रकार ठेविले आहेत.

बारीक भेदही कित्येक केले आहेत, पण ते ह्या सुलभवैद्यकांत सांगण्याची अवश्यकता दिसत नाही.

१ रोगाच्या साधारण कारणापासून ह्मणजे शैत्य, श्रम वगैरे इत्यादिकांपासून झालेला ज्वर ह्याला साधा किंवा आंगंतुक ज्वर आपल्यांत ह्मणतात.

२ कर्दमोत्थविषापासून ज्वर होतो तो, ज्याला आपण बहुधा हिंवताप ह्मणतो तो, ह्यांत एकांत्रे, तिजांत्रे वगैरे सर्व प्रकारांचा समावेश होतो.

थोडीशी पूर्वी थंडी वाजून ह्यास आरंभ होतो आणि ह्या जातीचे ताप सतत अंगांत रहात असतो; बहुधा केव्हां तरी अंगांतून साफ निघतात; निदान वरेच कमी असते व पुन्हा भरतात. असा त्यांचा क्रम चालतो. हे ज्वर भरण्यापूर्वी हातापायांची बोटे थंडगार होतात व बहुतेक शरीराच्या भागांतून त्यांची उष्णता उत्पन्न झाल्यावर ती गरम (ऊन) होतात.

संनिपात ज्वर.—हे ज्वर सर्व कडक असतात. ह्यांत आपल्यांतील वृद्धांनिपातांचा समावेश होतो. व देवी, गोवर, कांजिण्या इत्यादिकांचे युज्य व प्रांतच गणले जातात. हे ताप खरोखर स्पर्शसंचारी आहेत हणजे त्यांच्या संपर्कांनीं दुसऱ्यास होणारे आहेत, इतके संनिपात स्पर्शसंचारी नाहीत.

४ जाज्वल सतत ज्वर.—हा कडक तापांपैकीच एक ज्वर आहे. हा थंड देशांतून उष्ण देशांत जाणाऱ्या मनुष्यास तेथील उष्णता सहन न झाल्यामुळे उत्पन्न होतो किंवा उष्ण ऋतूंत फार कडक उष्णता होऊं लागली तर हा होतो. ह्यांत तोंड उमरून येतें, मस्तकशूल, प्रकाश व नाद दुःसह, मूत्राल्पत्व, वाढत्या स्थितींत बडबड व ग्लानि. आणि बहुधा दोन चार दिवसांतच ही तड नाही तर ती तड. एकंदरीत कष्टसाध्य; असे मुख्य चार प्रकार करून त्याचे आणखी पोटभेद कांहीं केले आहेत.

बहुतेक सर्व ज्वरांच्या चिकित्सेचा क्रम सारखाच आहे. हणजे ज्वर अंगांत असेल तेव्हां त्याला शामक व घाम येण्यासारखे उपचार करावयाचे आणि ज्वर अंगांत नसेल तेव्हां ज्वरप्रतिबंधक उपचार करावयाचे. जर उपचारांचा क्रम असाच चालावयाचा आहे तर माझ्या मतें ह्या सुलभवैद्यक ग्रंथांत हा चार भेदांचा तरी गोंधळ कशास ठेवावा. हा सर्वच घोंटाळा काढून टाकून लोकांचें अंतःकरण जें संशयांत पडतें त्या संशयाचें मूळच नाहीसें करावें. असें केलें असतां हा कायत्याच ज्वर आहे ह्याची आपणास उत्तम व अनुभवी वैद्यासारखी सामान्य ज्वरांत

पारख न करितां आल्यामुळें ग्रंथ जवळ असूनही उपचार करण्याची जी हिंमत होत नाही ती होत जाईल. व बहुधा जेथें वैद्य नाही तो येईपावेतो ह्या सुलभ वैद्यकांतील उपचार त्या रोग्यास केल्यास थोडासा तर रोगवृद्धीस प्रतिबंध होऊन काहीं अनर्थ टळतील अशी आशा आहे.

आतां हे भेद काढून टाकून ज्वरावर उपचार करण्याचा एकच ह्या सांगावयाचा हें अंमळ चमत्कारिक वाटेल व हें मत ऐकल्याबरोबर ए त्या बाई वापडी देखील हें खोडून टाकण्यास पुढें सरसावेल. ती हणेल थंडीपण असल्यास उष्ण उपचार व उष्णापासून उत्पन्न झाला असला तर त्याची उपचार केला पाहिजे, हें तर एखादा लहान मुलगा सांगेल. मग सर्वांना पांवर एकच पद्धतीचा उपचार हें नवीनच मत काय काढलें आहे ? पण ह्या मताच्या दृढीकरणार्थ मी थोडेंसें सुयुक्तिक प्रमाण दाखवितों.

घर्षणापासून अग्नि उत्पन्न होऊन आग लागो, किंवा प्रत्यक्ष अग्नीची ठिणगी पडून आग लागो, अगर सूर्यभिगांतून किरण आल्यामुळें आग लागो. ती विज्ञविण्याची पद्धत एकच. निरनिराळ्या कारणांमुळें, विज्ञवण्याच्या पद्धतींत बदल करावा लागत नाही, तसेंच हें. क्रोणत्याही कारणापासून जरी ताप आला तरी त्याच्या शमनाचा मार्ग एकच. आतां आग जशी लहानमोठी असेल तसे ती शमण्यास यत्न कमी अधिक जोराचे करावे लागतील. तसेंच ज्या मानानें ताप जोराचा असेल त्याच मानानें तो शमविण्याकरितां उपचारही जोराचेच करावे लागतील. पण उपचारांची तन्हा एकच.

आतां ह्या मताच्या दृढीकरणार्थ मी असें सुचवितों कीं, ही माझी कल्पना अगदींच नवी आहे असें नाही. कारण प्राचीनकालींही या कल्पनेचा उगम झाला होता. असें माझें मत आहे. व त्यास प्रमाण असें आहे कीं,

ऊष्मापित्तादृते नास्ति ज्वरोनास्त्यूष्मणा विना.

ह्या वचनावरून उघड होतें कीं, उष्मा हा पित्तावांचून नाही आणि ज्वर

हा उष्ण्यावांचून नाही, तेव्हां नेहमी त्याजवर पित्तशामकच उपचार केले पाहिजेत असें ^{प्राचीन} मते आहे. सर्व "ज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या" असा प्राचीनकालचे प्रसिद्ध चरकादि वैद्य, व ग्रंथकार यांचेही मत आहे; व ^{वैद्य} वंखीही कित्येकांचीं मते व अन्यदेशीय वैद्यांचीं मते ह्या विचारास मिळता आहेत. परंतु ह्या लहानशा सुलभ वैद्यक ग्रंथांत तीं सर्व दाखवून लागल्याने ^{प्रथम} थ वाढेल याकरितां याचें अधिक स्पष्टीकरण करित नाही.

ज्वरवर्णन.

प्रकरण २.

ज्वराचें पूर्वरूप.—आयासावांचून थकवा वाटणें, चैन न पडणें, ग्लानि, तोंड वेचव, डोळ्यांस भरतें येणें, वारा व ऊन यांचा वारंवार द्वेष व इच्छा होणें, जांभया, अंग मोडणें, अंग जड होणें, शहारे, अन्नावर वासना नसणें, निरुत्साही मन, हुडहुडी भरणें, कोणी शेजारीं बोलत असलें अगर किटकित करित असलें तर त्याचा त्रास, डोळ्यांची आग व खोकला, पडसें आणि मस्तकशूल कधीं कधीं रेच व वांति इत्यादि लक्षणें होतात. डचकणें इत्यादि सर्व लक्षणें ज्वर येण्यापूर्वीं सर्वास होतात असें नाही. प्रकृतिवैलक्षण्यामुळें व निरनिराळ्या ज्वरोत्पत्तींच्या आदिकारणामुळें यांपैकीं कित्येक लक्षणें होत असतात.

ज्वरसंचार झाला ह्मणजे होणारीं लक्षणें.—ज्वराचीं पूर्वरूपें कांहीं झाल्यानंतर बहुधा ज्वरसंचार होऊं लागतो. हुडहुडीचें पूर्वरूप असलें तर बहुतकरून हातापायांचीं बोटे किंवा पावले व पंजे स्वास्थ्यापेक्षां फार गार होतात आणि आंग कढत होऊं लागतें व शेवटीं हातापायही गरम होतात. प्रथमतः मस्तक तापून मग सर्वांगांत ताप होतो, असेंही आढळतें; हुडहुडी एकादे

वेळेस इतकी जबरदस्त भरते कीं, दांतदेखील कडकड वाजूं लागतात. कधीं कधीं उह्यासे, वांत्या होतात आणि मग अंग ऊन हो^{पा} ताप भरल्या-वर रोग्याचा श्वासोच्छ्वास देखील कढत येऊं लागतो, तोंड का^{पा} पडतें, त-हान लागते, जीभ खरखरीत लागते, क्वचित् चिकट होते, भू^{पा} होते, अन्नद्वेष होतो, सर्व वियोजित पदार्थ अल्प होतात (ह्मणजे थोडे^{सुदका} ज, रंग फार पिवळा, आणि बद्धकोष्ठ असें बहुधा होतें), मस्तकशूल त्यागवहूत सर्व तापांत असतोच, पण कित्येकांत तर तो फारच असतो, अति^{स्तक} तापलें ह्मणजे कित्येक वेळां रोगी वरळूं लागतो. इतकीं लक्षणें होण्या^{पा} वाम येऊन अगर नुसताच निवत निवत ताप निवतो व पुन्हा १० सांणीं किंवा ह्याहून अधिक काळ ह्मणजे दोन अडीच दिवसांनीं पुन्हा ताप येतो. कांहीं वेळ अंगांत राहून पुन्हा निघतो; असा क्रम योग्य चिकित्सा होऊन रोगी बरा होईपावेतो चालत असतो. किंवा आरोग्यविधायक शक्तीच्या जोरानें आपोआप बरा होतो. कित्येक वेळां ताप अंगांत नसण्याचा काळ ह्मणजे शांतिकाल एक किंवा दोनच तास, इतका थोडा असतो, व जसजसें दुखणें लांबत जाईल तसतसें हें अंतर कमी होत जाऊन केव्हां ताप अंमळ कमी होता आणि केव्हांपासून पुन्हा तापाचा चढ होऊं लागला, हें देखील कळत नाहीं. असें होऊं लागलें ह्मणजे आणखी लक्षणें वाढतात. घाम मुळींच येत नाहीं, थंड पदार्थ हातांत धरावेसे वाटतात, जमीन गार लागते ह्मणून रोगी विछान्याच्या बाहेर हात पाय टाकतो, अंगाची काहिली होते, नाडी पूर्ण, टणक व चपल असते, अंग पिवळट दिसूं लागतें, डोळे आरक्त होतात, कोष्टाची स्थिति अनवस्थित होते. तापांत ताप भरतो ह्मणजे त्यांतल्या त्यांत कमी जास्त होतो. हात पाय चमकूं लागतात. किंवा थोडासा कंप सुटतो. नाडीचें एक मिनिटांत १२० ठोकेंपर्यंत प्रमाण वाढतें, अगदींच अन्नद्वेष होतो, थोडेबहुत पेय पदार्थ मोठ्या कष्टानें घेतो. पांचपासून २२

दिवस पावेतो असें चालते. रोगी फार गळतो. आंतल्या आंत बडबडूं लागतो, आणि शेवटी, ^{पा}सग्रस्त होऊन रोगी मरतो—केव्हां केव्हां ह्याहूनही ज्वराचें स्वरूप ^{इक} असतें. अंग इतकें कढत होतें, कीं चटके वसूं लागतात, वर सांमि ^{या} लक्षणांपैकीं बहुतेक लक्षणें असतातच आणि शिवाय, मनाचे ^{स्फी} मंद व गोंधळल्यासारखे होतात, नाडी एक मिनिटांत १५०-१६० ^{हिल} पर्यंत असते. असा कडक ज्वर असला तर आरंभापासून पांचवे दिवसा ^{नि} आठवे दिवसाच्या आंत ऊर, पोट व अधःशाखा यांजवर का-तुजय व ^{या} किंवा मोत्यांसारख्या बारीक बारीक पुळ्या उठतात. शक्ति-री मनुष्य ^{ही} तो, रोगी सुस्त असतो, पण त्यास हाक मारल्यास ओ देतो, सुस्तींत बडबडतो, इकडून तिकडे त्यास हालवला तरी घेरी येते किंवा मूर्च्छाही येत असते. याहूनही वाढत्या अवस्थेंत जीभ काळी पडते, रोगी उताणा पडून राहतो, त्याला जागृत करतां येत नाही, डोळे अर्धवट झांकलेले आणि तोंड उघडें असतें, वस्त्रें चांचपतो, मध्येंच हात पाय चमकवतो, मलमूत्र नकळतच होतें किंवा मूत्रावरोध होतो, आणि श्वासोच्छ्वास मंद होत होत रोगी ताप आल्यापासून १२ पासून चोवीस दिवसांच्या आंतच राम ह्मणतो. ही सुदत टळल्यास बरा होऊं लागतो. ज्वराच्या कित्येक स्थितींत, जीभ कडेस व अग्रास लाल असते व मध्यें पातळ सारा असतो, दिवसांतून पांच सहा पाण्यासारखे पातळ पिंवळे जुलाव होतात. त्याला घाण फार असते. पोटांत गुरगुरतें, उरावर व मानेवर व क्वचित इतर कोठेंही बारीक पुळ्यांचे थवेच्या थवे उठतात व कांहीं लौकर व कांहीं उशिरां नाहीसे होतात. तापांत मानेवर व छातीवर बारीक पुळ्या दिसूं लागल्या तर त्या पांढऱ्या असल्यास त्यास मधुरा ह्मणतात. प्याहा मोठा होतो, रक्तातिसार होतो, खोकला, कफ, घरघरही क्वचित् होते. तरुण मनुष्यांना हीं कडक तापाचीं लक्षणें विशेषेंकरून ^{जेणे} लक्षितपणा येतो. येथपर्यंत मुख्य ज्वर रोगाचीं लक्षणें सांगितलीं.

आतां एक विशेष गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे ती ही कीं, दुसरा एकादा मोठा रोग देवी, गोवर, फुलोरा, कांजण्या, वाळंतरोग, साक्षय, मूर्च्छा, आमवात, किंवा एकादें विशेष पीडा करणारें गळें कां होईना, ३ ३ रोग होत असतां किंवा झाल्यावर त्या रोगांचा चांगला शम होईपर्यंत थोडा थोडा रोग्यास ताप असतोच. त्या तापास ज्वररोग न ह्मणतां त्या त्या रोगाचें ताप हें एक लक्षण आहे असें समजावें. ज्या ज्या वेळेस ताप हें लक्षण असेल त्या त्या वेळेस तापावरचीं औषधें न करतां त्या मुख्य रोगावर उपचार करावे ह्मणजे रोग शमत असतांच त्या तापाचेंही शमन होतें. आतां ताप विशेष असताना रोग फार पीडा होत असेल तर मुख्य ज्वराप्रमाणें त्याचीही थोडी थोडी चिकित्सा केली तर चालेल. पण मुख्य रोगोपशमावांचून तो ताप हटणार नाही, ही गोष्ट लक्षांत असूं द्यावी. ह्या वेळेस जे उपचार करावयाचे ते त्या त्या प्रसंगी थोडेसे मुखकारक मात्र होतील.

ज्वराविषयीं साध्यासाध्य विचार.

सामान्य हिंवतापाचें रूप जेव्हां असतें तेव्हां त्यापासून रोगी मरण्याची भीति बहुधा नसते. चांगली चिकित्सा केली तर तसला रोग लांबतही नाही व चिकित्सा न झाल्यामुळें जरी रोग लांबला तरी घातुक परिणाम सहसा होत नाही. सहा सहा महिने व वर्ष वर्षही हिंवताप किंवा तिजांत्रें, चौथांत्रें येत असणारे लोक आढळतात. रोग फार लांबला तर प्लीहा व अशक्तपणा मात्र वाढत जातो. एकंदरीत थोडीबहुत थंडी वाजून येणारा व अंगांतून निघून पुन्हा भरणारा, किंवा बराच शम पावणारा, अशीं लक्षणें जोपावतों आहेत तोंपर्यंत रोगी सुखसाध्य आहे असें मानण्यास हरकत नाही. पण अंगांतून ताप न निघतां तापांत ताप भरूं लागला तर त्यानें अंमळ उग्र स्वरूप धरलें असें समजावें. असले रोगीही बहुधा दहा, बारा फार तर पंधरा दिवसांत योग्य चिकित्सेनें ज्वरमुक्त होतात. ह्या बरोबर

लक्षणें ह्मणजे बडबड, थोडीशी चमक, वगैरे लक्षणें असलीं तर त्यास कष्ट-
साध्यांत गणावे असल्या रोग्यांपैकीं, सांप्रतच्या ज्ञानाप्रमाणें योग्य चि-
कित्सा करीत असतांही शेंकडा अठरा मनुष्यें मरतात. आतां मरणाकडे
विशेष लक्षणे आहे अशीं तापाचीं लक्षणें हाटलीं ह्मणजे, मनाची खिन्नता, आ-
पण आतां जगत नाहीं असें रोग्यालाच वाटूं लागून धैर्य गळणें, नाडीची
गति १२० पेक्षां अधिक असणें, नाडीचें स्फुरण कळत नकळत होणें किंवा
मुळींच असणें, निद्रानाश, स्नायूंची चमक, डोळ्यांतील बाहुली संकोचित होणें,
जे मनुष्ये पा होणें, चवदा दिवसांनंतर एकाएकीं उलट्या होऊं लागणें
किंवा तिसार होणें, व वारंवार उचकी लागणें इत्यादिक लक्षणें
असलीं तर रोग बहुधा असाध्य आहे असें समजावें. कित्येक ताप इतके
कडक अवतरतात कीं ज्वरोत्पत्तीपासून चारपांच दिवस झाले नाहीत तोंच
रोग्यास थंमसदनाची वाट धरावी लागते. पण ज्वर हा रोग असा चमत्कारीक
आहे कीं, कितीही भयंकर लक्षणें दिसून आलीं तरी निराश होऊं नये. कि-
त्येक वेळां वैद्य व घरचीं मनुष्यें निराश झालेलीं असून केवळ तटस्थ बसलेलीं
आहेत, थोडीशी धुगधुगी मात्र आहे, हलन चलन नाहीं, असा शेजारीं रोगी
पडला आहे. अशा स्थितींत हळूच पुन्हा चळवळ सुरू होते आणि तेव्हां-
पासून सर्व लक्षणें उलट खाऊन रोगी हळू हळू चांगला बरा होतो.

ज्वरमुक्तीचें पूर्वरूप व ज्वरमुक्तीचीं लक्षणें.

दाह, घाम, भ्रम, तृष्णा, कंप, मळ पातळ होणें, कुंथणें, अंगाला अत्यंत
दुर्गंध, इत्यादि लक्षणें मोठ्या तापांत ज्वर निघूं लागण्याच्या पूर्वी होतात,
एकदम घाम सुटला तर त्या वेळेस ही तड नाहीं तर ती तड होण्याचा संभव
असतो. तसेंच ज्वरमुक्त झाला ह्मणजे घाम येतो, शरिरास हलकेपणा, डो-
क्याला कंड सुटणें, मुखपाक ह्मणजे तोंड येणें किंवा ओंठाला जर उतणें,
शिंका जेव्हां हारटपिणा पत्तवर वांछा होणें, इत्यादि लक्षणें झालीं असतां ज्वरानें

उपचार २.

॥ गवती गी. } ह्यांचा काढा साखर घालून घ्यावा.
॥ सुंठ. }

उपचार ३.

आंवा सुमारें पाव तोळ्यापासून अर्ध्या तोळ्यापर्यंत खाऊन वर दोन चार घोंट कढत पाणी प्यावें.

कमी जोराचा ज्वर असेल तर हे उपचार दोन तीन दिवस केल्यानें ताप नाही येतो.

ज्वरप्रतिबंधक उपचार.

हे उपचार थंडी वाजून येणाऱ्या तापांस ह्मणजे हिंवतापांस फार प्रशस्त आहेत. वखीं हरताळाचे खडे घेऊन त्याच्या सभोंवतीं चार पांचपट कळीचा चुना सुका ठेवावा आणि त्यांत पाणी ओतावें. चुना उफळला ह्मणजे त्यांतून वाफा व घाण निघूं लागते, ती डोळ्यांस किंवा तोंडास लागूं देऊं नये. थंड झाल्यावर तो चुना टाकून द्यावा व हरताळाचे खडे धुवून घेऊन त्याचे दुप्पट चुनकळी घेऊन त्यांत केळीच्या सोपटाचा रस घालून खलून मुगा येवढाल्या गोळ्या कराव्या आणि सावलींत वाळवून ठेवाव्या. त्यांपैकीं एकेक गोळी एक एक तासानें ज्वर अंगांत नसेल त्या वेळांत जिरें व पिठीसाखर दोनतीन मासे घेऊन त्याबरोबर द्यावी. अशा तीन किंवा चार गोळ्या एक दिवसांत देण्यास हरकत नाही. दुधभात खावयास द्यावा. रेच होऊं लागल्यास हें औषध देऊं नये.

१ सोमल अंगावरच्या दुधांत खलून ठेवून त्यांत दुसरा कांहीं तरी पदार्थ जसा हिंगुळ अथवा गेरू आठपट घालून मूग किंवा वाटाण्या येवढाल्या गोळ्या आल्याच्या किंवा लिंबाच्या रसांत करून ठेवतात. व त्यांतील एक किंवा दोन गोळ्या रसाच्यांत किंवा तुळशीचा रस व मध यांत खावयास